

Een ordinarius voor Premonstratenzerinnen

Ike de Loos

1. Inleiding

In de Middeleeuwen werd de liturgie normaal gesproken geheel in het Latijn voltrokken. Althans, in mannencommunities. Van vrouwengemeenschappen wordt vaak gesteld dat ze er een eenvoudiger gebedspraktijk op na hielden, omdat vrouwen onvoldoende geschoold zouden zijn voor de Latijnse liturgie, en ook omdat het een te zware tijdsbelasting zou zijn omdat vrouwen vaak met handenarbeid (zoals weven of spinnen) de kost moesten verdienen.

Dit geldt niet voor alle vrouwengemeenschappen in gelijke mate. Wel degelijk zijn er vrouwencommunities geweest die een volledige Latijnse liturgie zongen. De bewaard gebleven liturgische boeken uit vrouwenkloosters getuigen hiervan.¹ Voor rijke kloosters, waar veel adellijke vrouwen woonden, golden vanzelfsprekend andere regels en wetmatigheden dan voor armere kloosters of gemeenschappen onder de Moderne Devotie, en in de uitgaande Middeleeuwen was de situatie anders dan in vroeger eeuwen.

In deze bijdrage worden enkele libri ordinarii van deze vrouwengemeenschappen nader bekeken. Deze boeken, die de voorschriften betreffende de liturgie van mis en officie en alles daaromheen bevatten, kunnen ons op verschillende manieren inzicht geven in het leven en functioneren van de religieuze gemeenschappen. Er zijn diverse libri ordinarii bewaard gebleven in de Lage Landen, en een flink aantal daarvan is uitgegeven, doorgaans van kapittelkerken of kathedralen.² Minder bekend is dat er ook enkele volkstalige libri ordinarii

¹ Zie voor een overzicht van liturgie en liturgische handschriften uit de Lage Landen en het aandeel van vrouwen daarin o.a.: I. DE LOOS: 'Liturgy and chant in the northern Low Countries', in *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 53 (2003) 9-47, vooral 42-43; IDEM: 'Attributions and Re-Attributions. Origin and Function of Liturgical Manuscripts from the Low Countries', in A.M. AS-VIJVERS, J.M.M. HERMANS & G.C. HUISMAN (eds.): *Manuscript Studies in the Low Countries* (Groningen 2008 = Boekhistorische reeks III = Proceedings of the 'Groninger Codicologendagen' in Friesland 2002) 283-305, o.a. 291-292 en 296-297; IDEM: 'Egmond of Rijsburg? De liturgische handschriften van een grafelijke abdij', in G.N.M. VIS (ed.): *De abdij van Egmond. Geschreven en beschreven* (Hilversum 2002 = Egmondse Studiën 4) 103-142; I. DE LOOS & V. GONCHAROVA (eds.): *Vilnius, Library of the Lithuanian Academy of Sciences, Dept. of Manuscripts, F22-95* (Ottawa 2003 = Publications of Mediaeval Musical Manuscripts 29) v-viii.

² PL.F. LEFÈVRE (ed.): *Les Ordinaires des collégiales Saint-Pierre à Louvain et Saints-Pierre-et-Paul à Anderlecht d'après des manuscrits du XIVe siècle* (Leuven 1960); J.M.B. TAGAGE (ed.): *De Ordinarius van de collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht volgens een handschrift uit het derde kwart van de veertiende eeuw* (Assen 1984 = Maaslandse Monografieën 39); J.M.B.

bewaard zijn gebleven. Het zijn er niet veel, ze dateren allemaal uit de late Middeleeuwen, en hebben, zoals meestal het geval is met volkstalige boeken, allemaal gefunctioneerd in vrouwenkloosters. Deze Middelnederlandse libri ordinarii zijn opgesomd in het repertorium *Collecties op orde*, dat de Middelnederlandse handschriften uit (semi-)religieuze gemeenschappen in kaart heeft gebracht:³

- Brugge, Spermalie, hs 1, cisterciënzer ordinarius (*naer der oordene van cysteeus*) uit 1547;⁴
- NL-DHk Depot KNAW 34: Ordinarius voor de cisterciënzerinnen van abdij Syon in Niewier (Friesland), 1561;⁵
- Leeuwarden, Tresoar, hs. 687, ordinarius, in 1566 vervaardigd voor de premonstratenzerinnen van Bethlehem in Oudkerk (Friesland);⁶
- Brussel KB Albertina, 4227-28, ordinarius voor de benedictinessen van Vorst bij Brussel, 1568;⁷

En dan is er nog een exemplaar dat ontbreekt in het repertorium *Collecties op orde*:⁸

- Parijs, Bibliothèque de l' Arsenal, een ordinarius zonder colofon dat ons plaats en tijd van ontstaan zou kunnen meedelen, maar dat op paleografische gronden gedateerd kan worden rond 1500, op grond van de heiligenkalender gelokaliseerd in Brabant, op grond van verwijzingen naar zusters geplaatst in een vrouwengemeenschap die volgens zinsnede op fol. 134r 'Inden tijt als de prelaten thuys waert comen van Premonstreit na dat tcappittel generael ghehouden es (...)' van de premonstratenzer orde moet zijn.

TAGAGE (ed.): *De Ordinarius Chori van de collegiale Sint-Servaaskerk te Maastricht volgens een handschrift uit het vierde kwart van de dertiende eeuw* (Leeuwarden / Mechelen 2003 = Maaslandse Monografieën 54); K. VELLEKOOP (ed.) m.m.v. G. GERRITSEN-GEYWITZ & B.J. VAN DER VEEN: *Liber Ordinarius Sancte Marie Traiectensis. The Ordinal of St Mary's Church, Utrecht (Ms. London, British Library, Add. 9769)* (Amsterdam 1996 = Bouwstenen voor een geschiedenis der toonkunst in de Nederlanden 6); PL.F. LEFÈVRE (ed.): *L'Ordinaire de la collégiale, autrefois cathédrale, de Tongres d'après un manuscrit du XVe siècle* (tome I & II); P. SÉJOURNÉ: *Ordinarius Sancti Martini Traiectensis* (Utrecht 1920 = Bibliotheca liturgica s. Willibrordi I).

³ K. STOOKER & TH.J. VERBEIJ: *Collecties op orde: Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden I. Studie II. Repertorium* (Leuven 1997, tevens verschenen als *Miscellanea Neerlandica* 15-16). De hier genoemde handschriften zijn ook opgenomen in de databank van de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* (BNM), bereikbaar via de website www.bnm.leidenuniv.nl (laatst geraadpleegd mei 08).

⁴ STOOKER & VERBEIJ: *Collecties op orde* II, nr. 190.

⁵ STOOKER & VERBEIJ: *Collecties op orde* II, nr. 943.

⁶ STOOKER & VERBEIJ: *Collecties op orde* II, nr. 1039.

⁷ STOOKER & VERBEIJ: *Collecties op orde* II, nr. 1244.

⁸ De nrs. 698 (Den Haag, KB 131 H 29) en 741 (Den Haag, KB 131 H 19) die in de index van dit repertorium onder 'ordinarius' gerangschikt zijn (STOOKER & VERBEIJ: *Collecties op orde* II, p. 572) bevatten geen ordinarius, maar devotieoefeningen en uitleg omtrent de liturgie.

Daarmee hebben we dus vijf volkstalige ordinarii, allemaal van vrouwengemeenschappen, allemaal uit de periode rond 1500 of de zestiende eeuw; twee zijn er van cisterciënzerinnen, een van benedictinessen, en twee zijn er van premonstratenzerinnen: een Friese en een Brabantse.

Op dit laatste boekje, de Brabantse premonstratenzerinnenordinarius, zal dit artikel zich richten, en dat middels een vergelijking met de andere premonstratenzerinnen-ordinarius, namelijk Leeuwarden 687. Van dat laatste boekje weten we het een en ander uit het colofon: het gaat om een Fries handschrift en we kennen de naam van de vertaler/kopiïst en van de opdrachtgeefsters en het klooster waarin zij woonden. Het andere handschrift, zonder colofon, bezittersaantekening of datering, is hierover minder duidelijk. In deze bijdrage zal ik eerst de handschriftelijke gegevens van beide boekjes op een rij zetten (2), vervolgens zal ik proberen het thuishoofdstad van Arsenal 8228 te bepalen met behulp van enkele andere premonstratenzerinnenhandschriften (3), en dan op de inhoud ingaan (4). Met behulp van de gevonden gegevens zal ik proberen iets te reconstrueren van de leef- en denkwereld van de zusters die dergelijke boekjes gebruikten (5).

2. De twee premonstratenzerinnen-ordinarii

Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, 8228

Het onderzoek tot nu toe

In het studiejaar 2000-2001 is dit handschrift onderwerp geweest van een vrij uitgebreide studie, uitgevoerd in het kader van een studentenwerkgroep.⁹ Tot dat moment was er geen noemenswaardig onderzoek naar dit handschrift verricht. De meest uitgebreide beschrijving bij aanvang van deze werkgroep was de negentiende-eeuwse notitie in de handschriftencatalogus van de Bibliothèque de l'Arsenal, waar het is omschreven als: 'Ordo, ou recueil d'indications liturgiques pour toute l'année', gevolgd door enkele opvallende heiligen uit de kalender, te beginnen met Gudila op 8 januari, en eindigend met Autbertus van Cambrai op 12 december.¹⁰

⁹ De hier gebruikte gegevens betreffende hs Arsenal 8228 berusten deels op de resultaten van de werkgroep Bronnenonderzoek Middeleeuwen 2000-2001, gegeven door prof. K. Vellekoop en I. de Loos, vastgelegd in de syllabus *Handschrift Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal 8228. Een premonstratenzerinnenordinarius van rond 1500* (Syllabus van de werkgroep Bronnenonderzoek Middeleeuwen, 2000-2001, specialisatie Muziekwetenschap, Faculteit der Letteren, Universiteit Utrecht). Een microfilm van het handschrift bevindt zich in de Letterenbibliotheek Utrecht.

¹⁰ H. MARTIN: *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque de l'Arsenal* (Paris 1885-1899) tome V, p. 446.

Op os liet wrou con-
 cepcio dach ligene na
 derste uelxerē nade a.
 Salue regina dat us.
 Aue mā col des qui
 de bēe maer d' indie
 derste en Alde uelxer
 re ligene dat us post
 partū en in bade die
 coplete uoer sūc di
 nullis. us. post partū
 en uoer die Ant Aue
 regina mē ligt na
 derste coplete die a.
 Descendi en na die
 Alde coplete Maria
 ugo mette. us. Aue
 mā ind priē e ligt
 mē gē cōtēmini
 maer in xpe sūc ligt
 mē Qui nates de
 Pa capittel ligene
 de at Aue regina i
 de plaeste uād at
 Salue re Nāt tri linge
 ad itōtūi pōtūo Salue
 Nāt os liet wrou pōtūo

haer ghēe memorie. Als de eerste uā sint
 daes oft sint thomas inde derde wecke
 uādē aduēt cōpt dā hondtūē te uoerē
 .liij. oft .xiiij. daghē te wecē op de oct uā
 sint adries die at uādē laudes uā dire
 ferie en die .x. est dat op de ferie qual
 tixer cōpt. Da die cōceptio uā oler lieuer
 wroullen dat .xviij. capittel.

Op de eerste uelxerē uā os liet wrou
 cōceptio salmē lighē de Ant. Ortus
 cōdula met de anderē diemē uādē sal i
 haer Allūpō. .x. Stierps yeste alle
 ad salmē lighē ghelye in natiuitate
 We ghenomē allēc datmē uāndert die
 werde uā natiuitas inde werde cōceptio
 in al die officie uādē nacht en uāden
 daghe. Na die eerste col inde uelxerē sal
 mē houde cē memori uādē aduēt en
 daer na uā sint daes. Inde coplete ligt
 mē de col famulorū met Illumina.
 en uoerde col us Dignare me. Inde pri
 me de col famulorū met Dñe des pē
 en uoerde col dat us Aue mā. Est dat
 os liet wrou op eenē sondach cōptio sal

1 Hs. Bibl. de l'Arsenal (BnF) 8228, fol. 12v

Het reilen en zeilen van het handschrift in de Bibliothèque de l'Arsenal is niet geheel zonder problemen geweest. Aanvankelijk was het abusievelijk ingedeeld bij de Duitse handschriften – 'livre de liturgie allemande' staat er nog steeds op een van de schutbladen. Nadat dit gecorrigeerd was is de bovengenoemde catalogusnotitie opgesteld, die niet vrij is van fouten. De naam die op de binnenkant van het voorplat staat (een bezittersaantekening? de naam van de kopiïste?) wordt incorrect meegedeeld, namelijk als 'Suster Elisabeth der Morien'; dit berust op een leesfout en moet 'Suster Elisabeth der Moeien' zijn (afb. 2). Te-

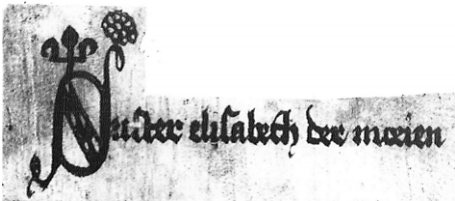
vens stelt de catalogus abusievelijk dat deze naam op het achterplat staat.¹¹ Wel juist is de constatering dat het begin van de tekst niet samenvalt met het begin van het handschrift: het hoofdstuk met de aanduiding ‘Capitellum priemum’ staat pas op fol. 137r.

Persoons tenslotte beschrijft het handschrift – ultrakort en zo te zien vertaald uit Martins *Catalogue* – als ‘Liturgische aanduidingen voor geheel het jaar’.¹²

Dat is alles wat de bestaande literatuur ons te melden heeft over het handschrift. In het bovengenoemde repertorium *Collecties op orde* ontbreekt het, naar alle waarschijnlijkheid omdat de auteurs als uitgangspunt de kloosters hebben genomen, en bij elk klooster het boekenbezit hebben opgesomd. Van het handschrift Arsenal 8228 is niet bekend in welk klooster het is vervaardigd of heeft gefunctioneerd, dus konden de auteurs van het repertorium – als ze al wisten dat het bestond – het niet bij een klooster aanhaken.

Codicologische aspecten

De codex is vervaardigd van papier; de bladen meten 198 x 140 mm en de tekstspiegel circa 120 x 70 cm. De liniëring – amper waarneembaar – is blind gedaan, of met iets dat naderhand is weggegomd. Er zijn vier kaderlijnen (margelijnen links, rechts, onder en boven de tekst); liniëring voor de regellijnen is niet te zien. De naam ‘Suster Elisabeth der Moeien’ is op het voordeksblad geplakt. Zij is geschreven door de hoofdhand van het handschrift, in rode verf, op een blad dat tot een smalle strook papier is uitgesneden en op het voordeksblad geplakt.

2 Hs. Bibl. de l’Arsenal (BnF) 8228, voordeksblad

Zowel het voor- als het achterplat hebben vier identieke stempels van een annunciatietafereel, omkranst met een tekst: *Ave gratia – plena dominus tecum – ecce ancilla – Jan Tys*.¹³ Deze vier stempels zijn van elkaar gescheiden door een verti-

¹¹ De internetversie van de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* (www.bnm.leidenuniv.nl, geraadpleegd 2 mei 2008) neemt een aantal zaken over, waaronder de foute schrijfwijze van ‘Morien’ in plaats van ‘Moeien’ en het feit dat deze naam op het achterplat zou staan. Ook wordt hier – zonder verdere argumenten – vermeld dat het handschrift uit het diocees Cambrai zou komen.

¹² E. PERSOONS: *Handschriften uit de Nederlanden in Frankrijk I: De Parijse bibliotheken (behalve de Bibliothèque Nationale)* (Brussel 1998) nr. 118, p. 30.

¹³ Aldus MARTIN: *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque de l’Arsenal*, maar Jan is niet geheel duidelijk, de *a* is niet herkenbaar.

cale balk met rankwerk en een horizontale balk met ruitpatronen, gevuld met een soort bloemmotief.

De folia 1r-6v bevatten de kalender; op fol. 9r begint de ordinariustekst met het zestiende capittel, dat de eerste zondag van de Advent betreft. Dit is echter niet het begin van de tekst; het eerste hoofdstuk, genaamd 'Capitellum primum', is te vinden op fol. 137r, en men zou geneigd zijn te denken dat het boek verkeerd is ingebonden. Dit wordt echter tegengesproken door het feit dat fol. 9r het katernsignatuur A heeft; kennelijk was het toch de opzet om de liturgie vanaf de eerste Adventszondag vóór in het boek te hebben.

Het schrift is een wat onhandige textualis. De decoratie is niet uitbundig, maar eerder wat aandoenlijk, met wat kopjes aan de letters of poppetjes en wijzende handjes in de marge. Vanaf fol. 117v zijn hier en daar kleine stukjes muziek ingevuld in een vorm van kwadraatnotatie: open (niet-opgevulde) noten op 4 rode lijnen, waarschijnlijk met een kam getrokken. Te oordelen naar de kleur van de inkt en de rode verf is de notatie van de originele hand.¹⁴

Er zijn 17 kleine klaviertjes, aangebracht aan de zijkanten van de bladen; door de originele hand is in rood op elke klaviertje het begin van de feestnaam geschreven: op fol. 13 zit een klaviertje met de aanduiding 'concep', om aan te geven dat op fol. 12v *Conceptio BMV* te vinden is.

Vele letters zijn met rood aangezet. Alle marginalia zijn in rood uitgevoerd, evenals de initialen, kadellen (fols. 16r/1, 17r/1), doorhalingen (fols. 11r/16, 33v, bovenste helft van de pagina, 73r/6) en regelvullingen. Hier en daar zijn namen of woorden met rood overgetrokken.¹⁵ Ook het woord 'abt' is vaak onderstreept of omcirkeld met rood; soms lijkt dit een iets lichter soort rood dan dat van de rubrieken, maar dat is niet altijd zo makkelijk te zien, omdat het rood deels over het zwart geverfd is, en ook omdat onderstrepingen en omcirkelingen een andere penvoering met zich meebrengen, waardoor de inkt- of verflaag dikker of dunner kan uitvallen.

De watermerken zijn helaas slecht zichtbaar, omdat ze in de bindnaad zitten. Het best zijn ze waarneembaar op de lege folia achterin het boek. Het ene watermerk is een pot met een bloemetje erop; het lijkt nog het meest op Briquet 12831, en is waarschijnlijk een variant van een van de watermerken van het groepje 12827-12831;¹⁶ opgemerkt moet wel worden dat deze watermerken in

¹⁴ Op afbeeldingen en microfilms kan het lijken alsof op fol. 123r de notenbalken op een opgeplakte strook papier zijn gezet, en dat er stukjes letters onder deze strook uitkomen. Dit berust op een merkwaardig gezichtsbedrog. De stukjes letter die boven 'daermen misse af celebrenen' lijken te staan, zijn doorschemerende inktsporen van de versozijde.

¹⁵ Namen in rood overtrokken: 'Maria' (fol. 17r/20); 'Thesu xpisti' (fol. 18r/13); nummers: 'iiii^{den} sondach' (fol. 29v/14).

¹⁶ C.-M. BRIQUET (A. STEVENSON, ed.): *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. A facsimile of the 1907 edition with supplementary material contributed by a number of scholars*, 4 vols. (Amsterdam 1968). Dit groepje watermer-

de Briquet-catalogus voorzien zijn van de naam *Simonet* (of iets dergelijks) terwijl de watermerken in de ordinarius wel een enkele letter maar geen naam bevatten. Het andere watermerk – eveneens onvolledig – zal een van de vele P's met een bloemetje erop zijn.

Ontstaan en herkomst

Enkele aantal details omtrent het ontstaan zijn hierboven al aangestipt. Dat Arsenal 8228 afkomstig is uit een Nederlandstalig klooster hoeft geen betoog. De premonstratenzer herkomst blijkt uit de tekst, vooral uit de opmerking op fol. 134r 'Inden tijt als de prelaten thuys waert komen van Premonstreit (...)'. De naam van Suster Elisabeth der Moeien, wijst samen met de taal – volkstaal komt bij vrouwenconventen vaker voor dan bij mannen – naar een vrouwen-gemeenschap. De heiligen in de kalender, vooral Gudila en Autbertus, wijzen naar het diocees Cambrai en/of het hertogdom Brabant.

Het handschrift is opgezet met een ruime marge, die door de kopiïste is gebruikt voor aantekeningen omtrent locale gewoontes voor feesten, processies, et cetera, neergeschreven in rode inkt, maar wel door de hoofdhand van het handschrift. Ze staan niet in het hele handschrift: ze beginnen op fol. 9 waar de ordinarius volgens het liturgisch jaar begint en bij fol. 21r houden ze al weer op. Samen met het feit dat de rode koptitels halverwege het handschrift wegblijven wekt dat de indruk dat het handschrift nooit helemaal gereed is gekomen.

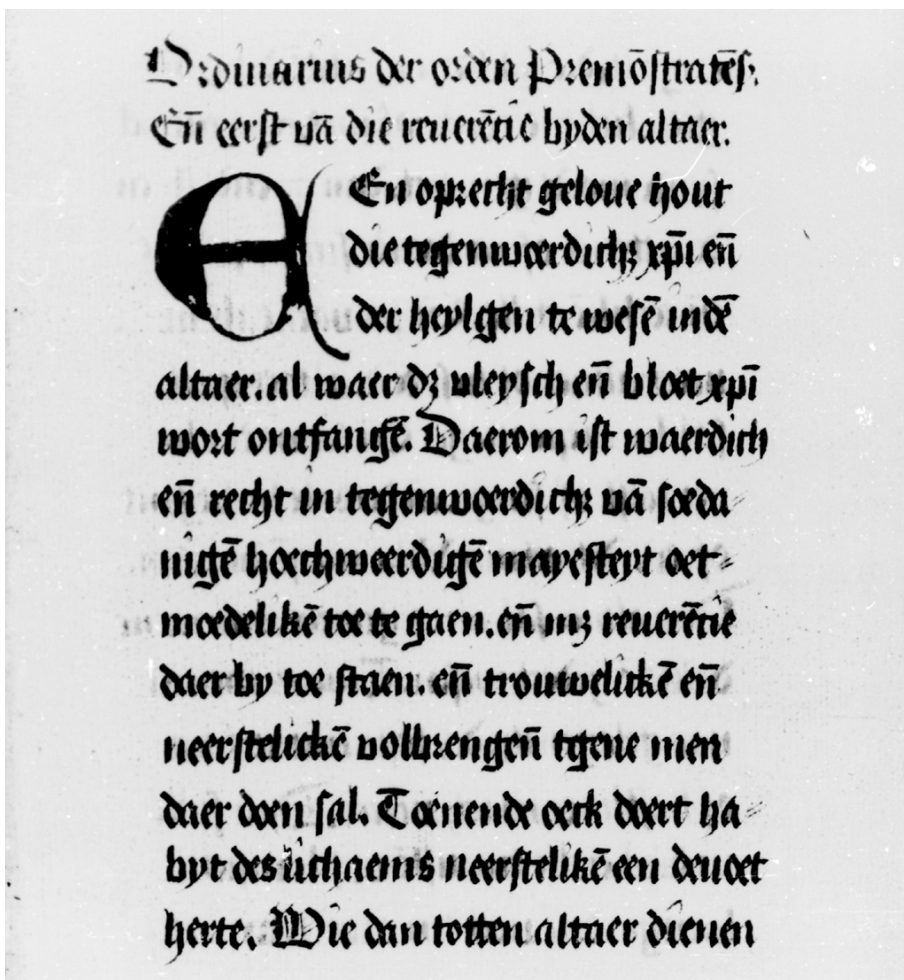
Desondanks liggen er enkele conclusies besloten in deze marginalia. Ten eerste zijn ze vaak in de eerste persoon meervoud gesteld, wat erop wijst dat het handschrift in het klooster vervaardigd is waar het voor bestemd was. Dat maakt het waarschijnlijk – al is het niet waterdicht bewijsbaar – dat we hier met het werk van een vrouw te doen hebben: een vrouwelijke kopiïste. Ten tweede geven ze ons een indicatie van het thuishoofdstad in de vorm van een vermelding van het patronaat. Op fols. 12v-13r, bij de beschrijving van het feest van Maria Onbevleete Ontvangenis vinden we de volgende margeaantekening (zie ook afb. 1):

Op Ons Lief Vrou Concepcio dach singtmen na deerste vesperen nade ant. *Salve regina* dat v. *Ave Maria*, coll. *Deus qui de beate*, maer indie deerste ende twede vesperen singtmen dat v. *Post partum* ende in beide die completen voer *Nunc dimittis* v. *Post partum*, ende voer die ant. *Ave regina*. Men singt na deerste completen die ant. *Descendi* ende na die twede completen *Maria virgo* metten v. *Ave Maria*. Inde priem en singtmen geen *Confitemini*, maer in *Christe Fili* singtmen *Qui natus es de*. Na capittel singtmen de ant. *Ave regina* in de plaetse vande ant. *Salve regina*, want wi singen ad introitum processio *Salve*, want Ons Lief Vrou patronersse van onser kerken es. Daer om houden wi processie op wat dach dat si compt, ghelijc op Ons Lief Vrou Nativitas.

ken was begin 16^e eeuw op allerlei plaatsen in Frankrijk, Duitsland en de Lage Landen in gebruik en helpt ons dus weinig bij het bepalen van plaats en tijd.

Dan hebben we de thuisplaats van het handschrift al goeddeels ingecirkeld: de kloosters Leliëndaal in Hombeek bij Mechelen en Besloten Hof in Herentals komen het meest in aanmerking. In een volgende stap in paragraaf 3 zal getracht worden dat thuisklooster exacter te bepalen.

Leeuwarden, Tresoar, hs. 687

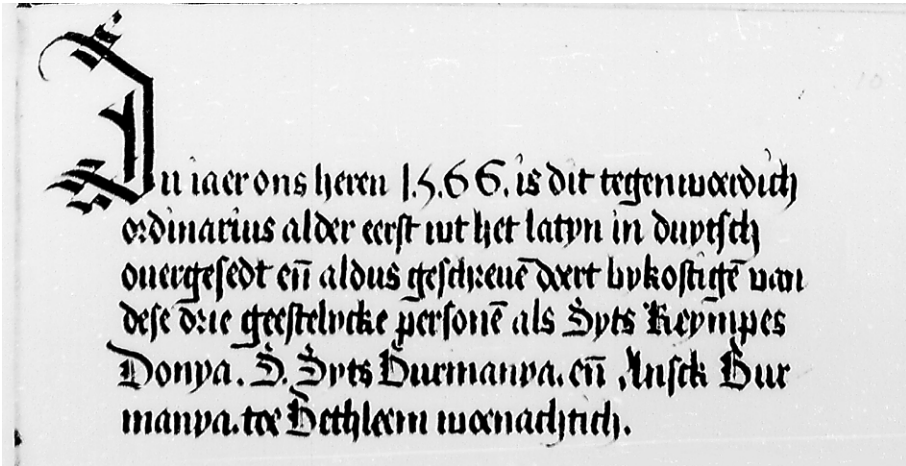
3 Leeuwarden, Tresoar, hs. 687, fol. II.1

Het handschrift Leeuwarden, Tresoar hs. 687 bestaat uit enkele delen (hier genoemd deel I en deel II) die apart gefolieerd zijn. Het eerste deel (12 folia groot) bestaat uit een alfabetische lijst van enkele belangrijke begrippen voor de liturgie. Het begint met de A van 'Abt of een in syn plaets', en eindigt met de opsomming van de vigilies. Vervolgens (fol. I.8r) komt er een overzicht van de

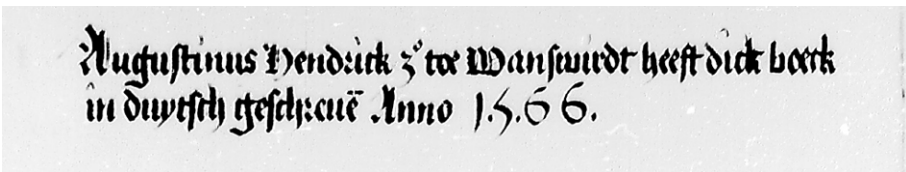
zondagletters om de precieze liturgie in de Advent te kunnen regelen. Dan volgen enkele lege pagina's, waarna de eigenlijke ordinarius begint.

Het handschrift is geschreven in een helder en goed leesbaar schrift en ziet er goed verzorgd uit. Het heeft nauwelijks gebruikssporen. Wellicht heeft dat te maken met het onfortuinlijke lot van het kloosterleven in de tweede helft van de zestiende eeuw. In 1578, twaalf jaar na de vervaardiging van het handschrift, hield klooster Bethlehem op te bestaan.¹⁷

Een zoektocht naar een thuisklooster of plaats of tijd van ontstaan hoeven we voor dit handschrift niet te ondernemen, omdat er een bezittersaantekening in staat op fol. I.10r, die ook nog eens wordt voorafgegaan door de naam van de kopiïst op fol I.9v onderaan (afb. 4 en 5).

4 Leeuwarden, Tresoar, hs. 687, fol. I.10r, het colofon met de namen van de opdrachtgeefsters

5 Leeuwarden, Tresoar, hs. 687, fol. I.9v, de naam van de vertaler/kopiïst

De bezittersaantekening wordt herhaald op fol. 95r en nogmaals helemaal achterin het boek op fol. II.237v. Deze aantekening noemt de opdrachtgeefsters, namelijk drie zusters van het klooster Bethlehem in Oudkerk (zij noemen zich 'Syts Keympes Donya, Suster Syts Burmanya ende Ansck Burmanya') en het

¹⁷ *International Website for the Order of Prémontré*. www.premontre.org > Locations (= Cloister) > Monasticon > A-Z Locations contents > Bethlehem (Frisia) (laatst geraadpleegd mei 2008). Dit deel van de website is gebaseerd op N. BACKMUND: *Monasticon Praemonstratense* (1952).

jaar (1566); dit drietal zusters heeft geld betaald aan degene die de tekst vertaald heeft uit het Latijn en die tevens het handschrift heeft geschreven: Augustinus Hendrikszn toe Wanswirtdt. Deze is in het Friese geen onbekende; enige jaren daarvoor, in 1561, had hij reeds een andere Middelnederlandse ordinarius, namelijk die van de cisterciënzerinnen van Niewier hierboven genoemd, geschreven. Hij moet goed Latijn gekend hebben, en was waarschijnlijk een priester.

3. Het thuishlooster van Arsenal 8228

Nu gebleken is dat Arsenal 8228 uit een norbertinessenklooster met een Mariapatronaat uit het diocees Cambrai komt, kunnen we een vergelijking maken met andere handschriften uit de regio. Er zijn twee handschriften die zich daarvoor lenen, een brevier en een missaal, beide toegeschreven aan premonstratenzer kloosters. Niet altijd echter staat de juistheid van die toeschrijving even onomstotelijk vast.

Het brevier Den Haag, KB, 129 E 21

Dit brevier is vervaardigd in 1507, volgens het colofon door ene zuster Cecilia Hermans. De verluchting is in de stijl van het Augustinessenklooster Berg Thabor bij Mechelen, en Boeren stelt dat het handschrift daar vervaardigd is.¹⁸ Dat het aan een premonstratenzer klooster heeft behoord, blijkt uit het opschrift *Hic incipiunt hore sancte marie virginis ordinis premonstratensis* op fol. 401r. Boeren noemt voor dit brevier drie mogelijke thuishloosters: ofwel Leliëndaal in Hombeke bij Mechelen (dat hij als grootste kanshebber beschouwt, op grond van enkele Mechels-Brusselse heiligen zoals Dympna, Gudila, Gummarus en Rumoldus), ofwel Besloten Hof in Herentals, ofwel (ingegeven door de hoge feestrang van Barbara in dit brevier, maar wel als minst waarschijnlijke mogelijkheid) het Barbaraklooster te Den Haag.

Het missale Brussel, KB Albertina, 128

Dit missale bevat een kalender die veel overeenkomsten heeft met die van het bovengenoemde brevier.¹⁹ Het is een Norbertijner boek; het heeft, al is het wat verstopt en in klein schrift, een aantal malen de vermelding *celebre* in de kalender, wat een typisch Norbertijner term is.²⁰ Het is al eerder als een premonstra-

¹⁸ P.C. BOEREN e.a.: *Catalogus van de handschriften van de Koninklijke Bibliotheek* (s-Gravenhage 1988) 175-178 (nr. 71).

¹⁹ J. VAN DEN GHEYN S.J.: *Manuscripts de la Bibliothèque Royale de Belgique* tome I. *Écriture sainte et Liturgie* (Bruxelles 1901) 249-250 (nr. 427).

²⁰ *Commemoratio Pauli*, 30 juni; *Decollatio Johannis Bapt.* 29 aug.; *Exaltatio s. Crucis*, 14 sept. Tevens is naast het hoofdfest van Augustinus het translatiefest op 11 oktober als *Duplex maior* aangegeven. Voor de feestrang *celebre* als indicatie voor premonstra-

tenzer handschrift herkend en in de kaartcatalogus van de KB Albertina wordt het in verband gebracht met de abdijen van Grimbergen en Park; Lefèvre noemt ook Dieleghem als mogelijkheid.²¹

De vraag is of dat juist is. Opvallend aan dit (ongenoteerde) missale is dat het geen priestergedeelte met de canon voor de mis en dergelijke bevat; wijst dit wellicht op gebruik in een zusterhuis, door zusters die het afdoende vonden om dat gedeelte passief mee te beleven? Het handschrift is arm aan rubrieken en bevat geen aanwijzingen voor processies; zekerheid over de doelgroep is niet te krijgen. Op fol. 200r is een misformulier voor de heilige Rumoldus te vinden;²² dat wijst toch wel sterk naar Mechelen. Dympna ontbreekt, Gummarus is er wel, Gudila ook. Op 8 oktober wordt naast Benedicta ook Gillenus (= Gisle-nus) confessor genoemd, voor wie een mis te vinden is op fol. 196r.

Ook de decoratie verraadt wat over de rang van de heiligen. Het Sanctorale begint met een initiaal van vijf regels hoog met penwerk (fol. 115r); de meeste feesten hebben een initiaal van twee regels met wat penwerk. Sommige feesten springen eruit met een relatief grote initiaal: Maria Geboorte (fol. 184r) heeft een initiaal van vier regels, en Allerheiligen (fol. 204r) evenzo. Verder zijn er initialen van 3 regels hoog: Purificatio (fol. 131r), Maria Boodschap (fol. 137r), Johannes Baptista, dagmis (fol. 154v), Petrus en Paulus (fol. 157r), Maria Visitatie (fol. 158v) en Maria Tenhemelopneming (fol. 175r). Het feit dat zich hieronder enkele Mariafeesten bevinden zal geen toeval zijn; zo iets kan wijzen op een Mariapatronaat. Ook voor Johannes Baptista is een uitbundige decoratie niet vreemd; hij genoot als patroon van het centrale klooster van de orde te Prémontré een hoog aanzien bij de norbertijnen.

Na deze analyse van heiligen, hun feestrang en de wijze waarop hun positie in de handschriften weerspiegeld wordt, moeten hier weer enige kanttekeningen bij geplaatst worden. Deze gegevens zijn namelijk niet altijd makkelijk te interpreteren. Boeren sluit niet uit dat de hoge feestrang van Barbara in het brevier op een herkomst uit het Haagse Barbaraklooster zou kunnen duiden. Maar ook in de ordinarius (zie de marginalia van fol. 11r, afb. 6) heeft Barbara een hoge rang. Zo uitzonderlijk is dat niet; Barbara was immers erg populair in de late Middeleeuwen. Evenmin is de verering van Dympna goed te duiden. Hoeveel gewicht moeten we toekennen aan het feit dat haar naam in het brevier staat? Wijst dat nu op een gebruik in de buurt van Geel, en dus op een herkomst van het boek uit Herentals, of kan het ook iets verder weg, bij Mechelen, ontstaan

tenzer herkomst: BOEREN: *Catalogus van de handschriften van de KB 175*. Met dank aan Jos de Wolf, Abdij van Berne, die bevestigde dat deze term kenmerkend is voor Norbertijner handschriften.

²¹ PL. LEFÈVRE: *Trois manuscrits liturgiques norbertins inconnus, conservés à la Bibliothèque Royale de Bruxelles*, in: *Analecta Praemonstratensia* 9 (1933) 62-69, vooral p. 68-69.

²² De naam Rumoldus (met een feestrang van 9 lessen) is geradeerd op 19 oktober, en op 7 juli door een andere hand bijgeschreven (zowel in de kalender als op fol. 160v).

zijn? Het is wijs om met dergelijke gegevens voorzichtig om te gaan en geen al te snelle conclusies te trekken.

Boeren stelt dat de heiligen in de kalender van het brevier wijzen naar de streek rond Mechelen en Brussel, en noemt de kalender vervolgens 'au fond de kalender van het bisdom Luik maar met enige aanpassingen'.²³ De Mechels-Brusselse heiligen uit het brevier zijn Gudila, Gummarus en Rumoldus, en voor wie een wat ruimere blik heeft ook Dympna; van dit kwartet komt alleen Gudila in de ordinarius voor. De Luikse inslag blijkt vooral uit Hubertus (in rood); andere Luikse bisschoppen die in het brevier genoemd worden (Servatius, Lambertus) worden ook wel met een zekere feestrang buiten het diocees Luik gevierd.

Ondanks al deze onduidelijkheden kunnen we de gegevens van de drie handschriften enigszins interpreteren. We hebben nu drie premonstratenzer boeken uit het diocees Cambrai: een missale, een brevier en een ordinarius, en alle drie uit de periode rond 1500. Het brevier en het missale hebben een sterk verwante kalender, en zij zullen beide uit hetzelfde huis komen. Dit moet haast wel Leliëndaal zijn. Voor het missale is de Rumoldus-mis een sterke aanwijzing, voor het brevier had Boeren dit al als meest waarschijnlijke mogelijkheid genoemd vanwege de Mechels-Brusselse heiligen.

Met de ordinarius heeft het brevier minder overeenkomsten. Zowel Hubertus als drie van de vier Mechels-Brusselse heiligen ontbreken in de ordinarius. Samen met een aantal andere verschillen tussen de beide kalenders lijkt het erop dat de boeken (de ordinarius enerzijds en het brevier en het missale anderzijds) niet uit hetzelfde klooster stammen. Maar waar komen ze dan wel vandaan? Boeren vindt Leliëndaal de beste optie voor het brevier, en dat is uitstekend te rijmen met de Luikse inslag in de kalender: Leliëndaal was gesticht vanuit Gempe, en verzorgd door de heren van de Parc-abdij, beiden uit het diocees Luik.²⁴

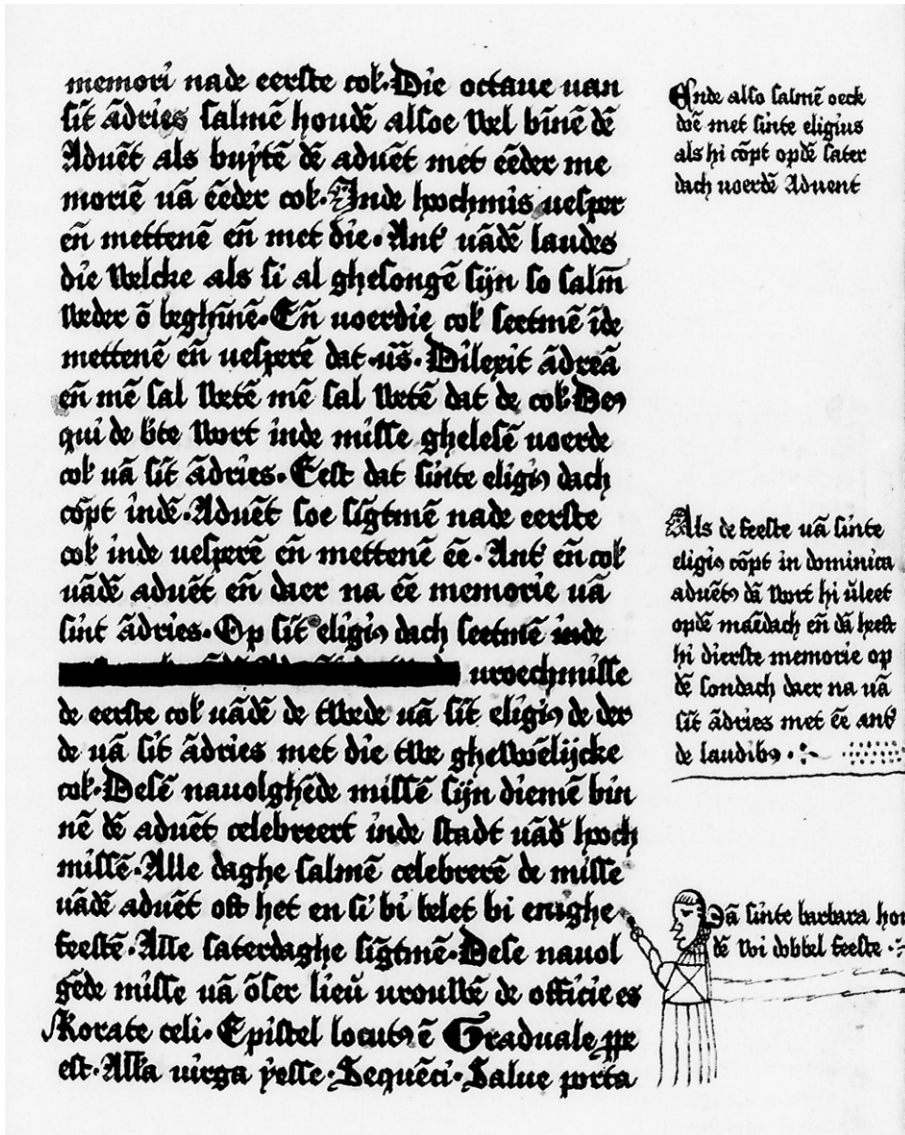
Dan blijft voor de ordinarius Besloten Hof als mogelijkheid over, maar dat wringt op toch enkele niet onbelangrijke punten: Suster Elisabeth der Moeien is niet terug te vinden in het necrologium of de zusterlijst.²⁵ Toch moet zij haast wel in het klooster gewoond hebben waar de ordinarius in gebruik was. Was deze naam soms een bijnaam en droeg deze zuster in het dagelijks leven een andere naam? Daarbij stuiten we nog op een tweede probleem: in de kalender van de ordinarius ontbreekt Waldetrudis, die toch de patrones van de Herental-

²³ BOEREN: *Catalogus van de handschriften van de KB 175-176*.

²⁴ BACKMUND: *Monasticon Praemonstratense* t. 2. Voor Gempe: p. 284-286; voor Leliëndaal: p. 299-300, voor de Abdij 't Parc: p. 317-322.

²⁵ W. VAN SPILBEECK: *Het Herentalsch klooster Onze-Lieve-Vrouwen Besloten-hof der Orde van Premonstret bedden Sint-Josephsdal der Franciskaner Penitentinnen* (Averbode 1892) (incl. een editie van het necrologium); F. PRIMIS: *Onze Lieve Vrouw Besloten Hof te Herentals* (Antwerpen 1933 = *Campinia sacra* 3) (incl. een lijst van priorinnen en zusters).

se hoofdkerk was; zij verschijnt wel in twee graduales van Besloten Hof.²⁶ Kortom, het blijft wringen.

6 Hs. Bibl. de l'Arsenal (BnF) 8228, fol. 11r

Het heeft er alle schijn van dat de ordinarius in het eigen huis vervaardigd is, gezien de formuleringen van de marginalia die veelal in de eerste persoon meer-

²⁶ J. CORTHOUTS: *Inventaris van de handschriften in het abdijarchief te Tongerlo* (Tongerlo 1987) cat.nr. 43-44: V 326 en V 327, beide uit 1559.

voud gesteld zijn – ‘Van sinte Barbara houden wi dobbel feeste’ op fol. 11r (zie afb. 6); ‘(...) want wi singen ad introitum processio *Salve*, want Ons Lief Vrou patronersse van onser kerken es (...)’ op fols. 12v-13r (zie afb. 1) – en ook dat feit op zich kan als een aanwijzing beschouwd worden. Van Besloten Hof is bekend dat er boeken gemaakt werden; de twee bovengenoemde graduales zijn afgeschreven door de priorin Sophija Nollens. Het brevier is, blijkens het colofon, niet vervaardigd door norbertinessen zelf, maar door een augustines van klooster Thabor, dus kennelijk in opdracht.²⁷ Dus al wringt het hier en daar, voorlopig maakt toch Besloten Hof de meeste kans als thuis klooster van de ordinarius, en Leliëndaal als thuis klooster van het brevier en het missale.

4. De teksten van de Nederlandstaligepremonstratenzerinnen-ordinarii

Zoals alle volkstalige liturgische en paraliturgische boeken dateren de hier genoemde premonstratenzerinnenboekjes uit de uitgaande Middeleeuwen. Het ziet ernaar uit dat Arsenal 8228, met zijn geschatte datering rond 1500, nog de oudste is van de vijf Middelnederlandse ordinarii die bovenaan deze bijdrage genoemd zijn; de meeste andere dateren immers uit de tweede helft van de zestiende eeuw.

De premonstratenzer liturgie is grondig onderzocht door Placide Lefèvre, die onder andere de premonstratenzer ordinarius geëditeerd heeft zoals die in bronnen uit de twaalfde en dertiende eeuw is overgeleverd.²⁸ Het is interessant om deze tekst – in het Latijn en ettelijke eeuwen ouder – te vergelijken met onze volkstalige boekjes.²⁹

Ordinaire de Prémontré	Parijs, Bibl. de l’Arsenal, 8228	Leeuwarden, Tresoar, hs. 687
(p. 5) I. De reverentia circa altare	(fol. 137r) Vander reve- rencien diemen doet bij- den outaer. Capittelum priemum	(fol. II.1) Ende eerst van die reverencie byden altaer
Pia fides habet presentiam Christi et sanctorum ange-	In grooter reverencien ende werdicheit salmen	Een oprecht gelove hout die tegenwoerdicheit Christi

²⁷ BOEREN: *Catalogus van de handschriften van de KB 175*.

²⁸ PL.F. LEFÈVRE: *L’Ordinaire de Prémontré d’après des manuscrits du XIIe et du XIIIe siècle* (Leuven 1941).

²⁹ De tekst van de Latijnse premonstratenzer ordinarius is genomen uit: LEFÈVRE: *L’Ordinaire de Prémontré*, de beide Middelnederlandse teksten zijn getranscribeerd uit de handschriften, waarbij de tekstkritiek zo beperkt mogelijk is gehouden (ontbrekende of overbodige nasaalstreepjes zijn stilzwijgend gecorrigeerd; emendaties zijn alleen aangebracht waar een goed begrip van de tekst dat eist).

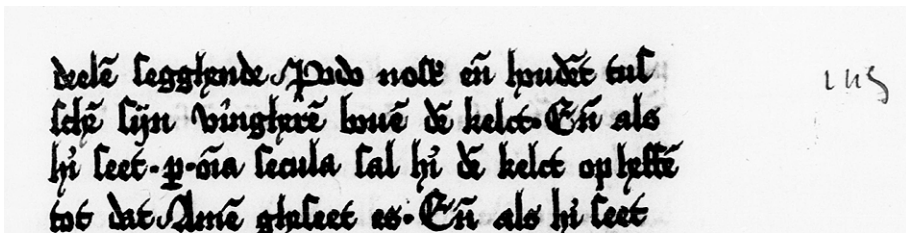
<p>lorum esse in altari, ubi vere conficitur caro et sanguis ejusdem Dei et Redemptoris nostri Ihesu Christi. Ideoque coram tanta majestate dignum et justum est humiliter accedere, reverenter assistere, queque ibi agenda sunt sollicitè et fideliter adimplere, et devocionem cordis etiam habitu corporis diligentè demonstrare. Quisquis ergo ad altare ministraturus ingreditur, caveat ne alicujus levitatis vel irreverentie notetur; sed sive incedens, sive stans, seu sedens, seu aliquid agens, mature et honeste se componat. Et quociens ante altare vel a latere altaris transit, profunde inclinet. Quociens etiam aliquid legit vel cantat, et dum inceperit, vel compleverit, humiliter inclinans gratias agat. Altare ipsum mundis operimentis semper maneat adornatum; quod etiam, cum aliqua festivitas occurrerit, honestiori et preciosiori, si habetur secundum differentiam festivitatis, ornamento decorari poterit. (...)</p>	<p>hebben de teghenwoerdicheit ende presencie Ons Heren Ihesu Christi inden outaer ende der heiligher inghelen, daer warachtelijc wort gheconsacreert vlehs ende bloet Ons Behouders Ihesu Christi. Daer om eest wel recht datmen oetmoedelijc daer wesen sal. Ende al datter te doen es salmen nerstelijc ende ghetrouwelijc doen met devocien van binnen ende niet alleen van buiten metten abite. Soe wie dat misse sal gaen dienen, die sal hem wachten dat hi niet onghemaniert en gha oft en sta, als dat hi niet ghemerct en worde ende begrepen, maer hi sal hem eerbalijc hebben. Ende alsoe dicke als hi lijt voerden outaer oft ter sijden vanden outaer, soe sal hi neder neighen, dwelck men oeck doen sal altoos als men iet ghaet beghinnen te singhen ende alst ghesonghen es. De outaren salmen altoos met schoonen decsele ghedect houden ende verciert. Ende als hogher feesten comen, dan salmense met eerlijcken ende cierlijcken decsele verciere. (...)</p>	<p>ende der heylgen te wesen inden altaer, al waer dat vleysch ende bloet Christi wort ontvangen. Daerom ist waerdich ende recht in tegenwoerdicheit van soedanigen hoechweerdigen mayesteyt oetmoedeliken toe te gaen, ende met reverencie daer by toe staen, ende trouwelicken ende neerstelicken volbrengende tgene men daer doen sal, toenende oeck doert habyt des lichaems neersteliken een devoet herte. Wie dan totten altaer dienen ingaet, die sal hem wachten dat hy met geen lichtveerdicheit of niet reverenciael synde worde gemerct, dan gaende, staende, sittende of yet doende sick rypelicken ende eerliken stelle. Ende soe vaeke als hy voert altaer of besyden dat altaer gaet sal hy diepe nieghen. Ende soe vaeke hy yet leest of singt, ende dewyle hy begint of eyndet oetmoedeliken niegen danckende. Dat altaer sal altyt geciert met reyne deckselen gedect wesen, twelc men oec nae gelegentheit des fests met eerliker of kostliker mach verciere. (...)</p>
---	--	--

Aan dit citaat zijn enkele dingen af te lezen. De drie teksten zijn in de grond van de zaak identiek, en zitten grotendeels hetzelfde in elkaar. Het begint ermee dat alle drie de teksten een gelijkaardig kopje hebben dat spreekt over de eerbied die rondom het altaar betoond moet worden. Ook de woordenschat is verwant: beide vertalingen houden vast aan het Latijnse stamwoord ‘reverentia’. Op meer plaatsen kiezen de Middelnederlandse vertalingen woordstammen die dicht bij het Latijn blijven. In de zin ‘et devocionem cordis etiam habitu corporis’ wordt de term ‘habitu corporis’, die ‘lichaamshouding’ betekent, vertaald met ‘abite’ of ‘habyt des lichaems’.

Maar er is ook iets anders te zien aan deze teksten: de twee vertalingen zijn zelfstandige vertaallijnen. Ze wijken teveel van elkaar af om afschriften van elkaar of van de dezelfde legger te zijn. En gezien het colofon van de jongste van de twee, namelijk de Friese tekst, was deze conclusie ook te verwachten. Het tweede citaat betreft de viering van de mis:

Ordinaire de Prémontré	Parijs, Bibl. de l'Arsenal, 8228	Leeuwarden, Tresoar, hs. 687
<p>IV. Quo ordine ministratur ad majorem missam</p> <p>(...) (p.12) (...) Quam diaconus acceptam offerat sacerdoti post <i>sed libera nos</i>, osculans ei manum, et sic redeat in locum suum, et subdiaconus post ipsum. Minister autem qui candelam extinxerat, reaccensam ad gradus referat dum dicitur <i>Pax Domini</i>, et eam verso vultu ad altare teneat cum reverentia usque <i>Agnus Dei</i> tercio percantetur, et tunc eam deponat. Sacerdos autem, accepta patena, se consignans, super corporale deponat, et corpus Domini desuper calicem dividat in tres partes dicens <i>Per eundem Dominum nostrum</i>, et inter digitos super calicem teneat, et elevans calicem ad <i>Per omnia seculorum</i>, responso <i>Amen</i>, (...)</p>	<p>In wat ordinancien datmen dienen sal ter hoochmissen. Dat III. capittel</p> <p>(...) (144v) (...) ende dan salse de diaken den priester offeren, na dat hi gheset heeft <i>Sed libera nos</i>, ende sal sijn hant cussen, ende dan sal hi in sijn stadt gaen voerden subdiaken. Als de priester de patene ontfangen heeft vanden diaken, dan sal hi hem daer mede tekenen, ende legghense dan opden outaer opt corporael. Ende sal dat Heilich Sacrament boven den kelct deilen in III (145r) deelen, segghende <i>Per eundem Dominum nostrum</i>¹, ende houdt tusschen sijn vingheren boven den kelct. Ende als hi seet <i>Per omnia secula</i>, sal hi den kelct op heffen tot dat <i>Amen</i> gheset es. (...)</p> <p>¹ <i>hs</i>: Podo noster (zie afb. 7)</p>	<p>Met wat ordinancie men toe die hoechmisse dienen sal</p> <p>(...) (16v) (...) welkeer die diacon ontfangen hebbende geeft die den priester; nae <i>sed libera nos a</i> hem die handt kussende gaet wederom in syn plaets, ende die subdiacon after hem. Die diener die de keers utgedaen heeft, die weder anstekende, stelt die an die trappe de weyle men seyt <i>Pax Domini</i>, ende die houdende metter aensicht gekeert tottet altaer met reverencie soe lange dattet <i>Agnus Dei</i> driemael utgesongen is, ende setten die dan wech. Die priester, die pateen nemende, sick tekenende, sal vier (17r) crucen maken dewyle dat hy seyt <i>da propicius pacem</i>, dan dat vierde cruys wort neder getogen hen toe dat nederste des buyckx dewyle dat geseyt wort <i>et omni perturbatione securi</i>, ende soe leyt hy die pateen op die corporael, ende sal die hostia boven die kelck in dryen delen seggende <i>Per eundem Dominum</i>, ende tusschen die vingheren boven die kelck houden, ende die kelck ophevende tot <i>Per omnia</i> ende <i>Amen</i> geantwort. (...)</p>

Ook een vergelijking van deze tekst levert enige informatie op. De Friese tekst is wat uitgebreider dan de beide anderen, maar dat laat ik hier rusten. Interessanter aan deze passage is het feit dat de Brabantse kopiïste even ontspoot. Arsenal 8228 geeft voor de frase ‘per eumdem Dominum nostrum’ iets geheel onbegrijpelijk, dat eruit ziet als ‘Podo noster’ (zie afb. 7). Zoals deze frase is opgeschreven, is hij betekenisloos, en hij kan alleen begrepen worden door andere handschriften ernaast te leggen. Op deze plek verraadt de kopiïste zichzelf: deze fout moet ontstaan zijn uit het verkeerd interpreteren van een afkorting in een bestaande tekst; het is dus een kopiïstenfout, dat wil zeggen, hij moet ontstaan zijn bij het overschrijven van een legger. Het is ook wel te raden wat er in die legger stond: waarschijnlijk was dat een afkorting in de vorm van beginletters: ‘P.e.do. noster’, waarbij de e verlopen is tot o. Een dergelijke fout kan niet ontstaan bij optekening uit het geheugen of van het gesproken woord. We kunnen hieruit iets aflezen over het scholingsniveau van de kopiïste: zij heeft deze tekst niet begrepen, al had ze er als kloosterzuster dagelijks mee te maken; zij was dus niet (of in elk geval niet erg goed) vertrouwd met Latijn.

7 Hs. Bibl. de l'Arsenal (BnF) 8228, fol. 145r

Interessant is het ook om teksten te vergelijken waarin de bewoners van het klooster genoemd worden, in het geval van de Latijnse tekst mannen, in de beide andere gevallen vrouwen. Daar kan een tekst van Witte Donderdag voor dienen.

Ordinaire de Prémontré	Parijs, Bibl. de l'Arsenal, 8228	Leeuwarden, Tresoar, hs. 687
XXIV. De feria V^a in Cena Domini (...) (p. 57) Finita antifona post <i>Benedictus</i> , duo fratres stantes in sanctuario ex parte aquilonis, incipiant <i>Kyrieleison</i> . Sacerdotes vero duo, stantes ante gradum, dicant versum <i>Qui passurus</i> , et duo canonici extra cho-	Vander feesten in Cena Domini, dat es op den Witten Donderdach (...) (49v) Als die ghesonghen sijn, selen II broeders na <i>Benedictus</i> staende inde sacristie op de sijde noortwaert, beghinnen <i>Kyrieleison</i> , II priesters staende voer den graet selen singhen dat v. <i>Qui</i>	De feria quinta, dat is Witten Donderdach (...) (107v) Dit <i>Benedictus</i> uut wesende sullende twe sust- ers in die sanctuario int noerden <i>Kyrieleison</i> , ende twe ander staende voer die trappe singen <i>Domine miser- ere</i> , ende twe ander buytent choer singen <i>Domine miser-</i>

<p>rum, retro abbatem, <i>Domine miserere</i> cantent, chorus <i>Christus Dominus</i>; item duo primi dicant <i>Christe</i>, et illi qui supra <i>Qui propheticæ</i>, alii vero <i>Domine miserere, Christus Dominus</i> ut supra; item duo primi <i>Kyrie</i>, et illi qui supra versus <i>Qui expansis, Domine miserere, Christus Dominus</i> qui supra; prelati autem <i>mortem autem crucis</i> subjungat. (...)</p>	<p><i>passurus</i>, en II diakenen staende buiten achter den abt selen singhen <i>Domine miserere</i>. Den choor sal singhen <i>Christus Dominus</i>. Item de II eerste staende inde sacristie selen eens singhen <i>Kirieleison</i>, dander die dat vers singhen selen dan singhen dat v. <i>Qui propheticæ</i>, dander <i>Domine miserere</i>, den choor <i>Christus</i>, ghelijc voer verclaert es. Item de II eerste noch <i>Kirieleison</i>, dander die boven voerden graet staen <i>Qui expansis</i>, de diaken <i>Domine miserere</i>, den choor <i>Christus</i> ghelijc ten eersten. Dan sal de prelaet singhen <i>Mortem autem crucis</i>. (...)</p>	<p>ere, het choer <i>Christus Dominus</i>, item die eerste twee sullen eerst eens seggen <i>Kyrieleison Christeleison</i>, ende die boven v. <i>Qui propheticæ</i>, die ander v. <i>Domine miserere</i>, het choer <i>Christus Dominus</i>, item die twee eerste <i>Kyrieleison</i> eens, ende die boven v. <i>Qui expansis</i>, die ander <i>Domine miserere</i>, chorus <i>Christus Dominus</i>. Die overste salder anvoegen <i>Mortem autem crucis</i>. (...)</p>
<p>(p. 58) Cantores autem hac die et sequenti die chorum in superpellicis regant; ad matutinas autem cantor ebdomadarius, qui et primam antifonam in suo choro imponat. Graduale autem a duobus fratribus et in superpellicis cantetur, (...)</p>	<p>(51r) Op desen dach ende inden navolgheden dach selen de sanghers den choor regeren met hem choor clederen aen hebbende, maer inde mettenen regeert den choor ende condicht de eerste antiffen op sijnen choor de ebdomedarius cantor. Op desen dach selen II broeders tsamen singhen tgradael in hem choor clederen, (...)</p>	<p>(110r) Die cantrices sullen desen dach ende die volgende dat choer in die choer cleeden regieren. Toe die metten zal die cantrix ebdomedaria dat eerst antifon in haer choer anheven. Dat graduael sal van twee susters gesongen worden. (...)</p>
<p>(p. 59) Post sextam, portarius tot pauperes eligat quot sunt canonici in monasterio; quos sequestratos a ceteris, ut mos est, in una parte manere faciat donec ad mandatum ducantur. Et (p. 60) interim dum missa cantatur, conversus laicus, adjutor hospitalis canonici, et ceteri quibus prior intimaverit</p>	<p>(52v) Na VI uren sal de poortier vergaderen also veel aerme menschen als daer (53r) canuncken sijn int cloester, de welcke als sij vergadert worden salmen alsoe de maniere es alle doen bliven op een sijde versceiden, tot dat sij gheleit worden ten mandaet. Ende daer en binnen datmen de misse</p>	<p>(112v) Nae die sext sal die portier alsoe voel armen uut kieser als daer nonnen inden cloester syn, die welke nae dat sy ontfangen syn sal hyse alst een manier is in een (113r) plaets laten blyven soe lange dat sy tottet mandatum geleyt worden. Ende dewyle dat die misse gesongen wort sal een convers helper des</p>

<p>ducant pauperes ubi prior jusserit, ibique eos sedere faciant et discalciari, pedesque eorum si opus fuerit prius lavari, vasa, linteamina seu tersoria ad mandatum necessaria, aquamque calidam illuc deferant, et omnia ordinate disponant; que vasa et cetera necessaria vestiarius cum solatio suo provideat. Et sciendum quod ad hoc mandatum nulla femina eligi solet. (...)</p> <p>et ad istud mandatum fratres calciati erunt. Eodem die et Parasceve, conventus refectorium ingressus incipiat versum <i>Edent pauperes</i>, sine <i>Gloria Patri</i> et sine <i>Kyrie</i>, et dicatur <i>Pater noster</i>, quo finito, incipiat sacerdos benedictionem, responsoque <i>Amen</i>, lector sine <i>Jube domne</i> lectionem incipiat, et sine <i>Tu autem</i> finiat. (...)</p>	<p>singt, soe sal een convers die na ghaest werders ende die anders broeders dient, vanden prioer belast sal worden de aerm lieden leiden daer ten prioer belieft. Ende daer selen sij sitten ende doense ontsoeyen ende doen hem voeten waschen, eest dat van noode es, ende men sal bringhen bekenen ende slapelaken oft iet anders mede te droghen ende heet water ende al dat totten mandaet behoort, de welke bekenen ende al dat daer van node es sal de vestiarius besorghen. Ende men sal weten dat tot dese mandaet gheen vrouwen en selen sijn ghenomen, maer alleen mans personen. (...)</p> <p>(53v) ende te desen mandaten selen alle de broeders ghescoeyt bliven. Op dese selven dach ende opden Ghoeden Vridach alst convent compt inden reeften, salmen singhen dat v. <i>Edent pauperes</i> sonder <i>Gloria Patri</i> ende oec sonder <i>Kyrieleison</i>, ende men sal (54r) segghen <i>Pater noster</i>. Dwelc met silencie ghesen sijnde, sal de priester vande weke segghen de benediccie. Als <i>Amen</i> gheset es sal de leser, dander al gheseten sijnde, beghinnen sonder <i>Jube domne</i>, ende sonder <i>Tu autem</i> int einde. (...)</p>	<p>priesters ende die ander fratres dien die prior dat beveelt die sullen die armen leyden daert die prior gebiedt, haer daer doen sitten ende ontschoenen, ende die voeten indient noedich is, eerst doen wasschen. Die vaten ende droegeldoecken tottet mandatum noedich sal die vestiarius met syn help daer by stellen. Ende men sal weten datmen tottet mandatum geen vrouw persoen mach kyesen. (...)</p> <p>(114v) Ende tot dit mandatum sullen die fratres geschoent wesen. Het convent op die dach int reventer synde, sullen die susters beginnen dat vers <i>Edent pauperes</i>, sonder <i>Gloria Patri</i> ende sonder <i>Kyrieleison</i>, ende men sal seggen <i>Pater noster</i>, welkeer stilliken geeeynt geeft die ebdome-daria die benedictie, ende <i>Amen</i> geantwort synde sal die leser sonder <i>Jube domne</i> beginnen ende sonder <i>Tu autem</i> eynden. (...)</p>
---	--	---

Deze citaten laten zien in hoeverre de beide Middelnederlandse teksten zijn aangepast aan het gebruik in een vrouwencommunititeit. Dat is bij beide teksten in verschillende mate het geval. Bij het Kyrie op Witte Donderdag houdt het Brabantse handschrift min of meer dezelfde taakverdeling voor de zang aan als

de Latijnse tekst, met allemaal mannelijke vormen: het gezang wordt verdeeld over broeders, priesters, diakens en het koor, en tenslotte de prelaat die het ‘Mortem autem crucis’ zingt. Het Friese handschrift daarentegen noemt hier de zusters en het koor, en gebruikt de neutrale term ‘overste’ voor degene die het ‘Mortem autem crucis’ zingt.

Ook in het tweede citaat noemt de Arsenaltekst dezelfde functionarissen als de Latijnse tekst, en in dezelfde mannelijke vorm. De Friese tekst geeft de vrouwelijke vormen: ‘cantrices’ en ‘cantrix ebdomedaria’, de zuster die die week dienst als cantrix heeft.

In het derde citaat, waarin de voetwassing en de brooduitdeling aan de armen behandeld wordt, geeft de Brabantse tekst eveneens getrouw de geslacht- en getalsvormen van de Latijnse tekst weer. De Friese tekst switcht hier: al is de auteur zich ervan bewust dat het hier een vrouwencommunity betreft (‘Nae die sext sal die portier alsoe voel armen uut kiezen als daer nonnen inden cloester syn’), toch volgen er dan een aantal mannelijke vormen. En de clou daarvan komt even verderop: dit mandatum is een mannenaangelegenheid (‘Ende men sal weten datmen tottet mandatum geen vrouw persoen mach kyesen’). De voorschriften over deze voetwassing sluiten af met een laatste voorschrift aan de fratres (‘Ende tot dit mandatum sullen die fratres geschoent wesen’), en gaat aansluitend verder met regelgeving voor de zusters (‘Het convent op die dach int reventer synde, sullen die susters beginnen dat vers *Edent pauperes*’). In dit citaat valt ook weer de ‘ebdomedaria’ op: zij is nu degene die de zegen geeft, die in de Latijnse tekst toebedeeld is aan de ‘sacerdos’ en in de Brabantse tekst aan de ‘priester vande weke’. Is zij een zuster die de weekbeurt had bij het voorgaan in de getijdendiensten? Is zij de ‘cantrix ebdomedaria’ die we hierboven ook al zagen? Of is het een slordigheidje van de vertaler en had er gewoon ‘priester’ moeten staan?

De Brabantse ordinarius bevat dus in dat opzicht een getrouwe weergave van de Latijnse tekst en doet geen moeite om deze aan te passen aan de omgeving van het vrouwenklooster. Maar daarnaast zijn er als opvallend karakteristiek de vele marginalia die de standaardtekst toelichten en toespitsen op de lokale situatie; de bladspiegel met de ruime marges suggereert dat deze van meet af aan gepland zijn, en de rode inkt waarmee ze geschreven zijn zet ze duidelijk apart van de hoofdtekst.

5. Conclusies

Wat kunnen we nu allemaal vaststellen omtrent hs. Arsenal 8228? Het is geschreven door een premonstratenzerin die woonde in het klooster waarvoor het boek bestemd was, die het naar alle waarschijnlijkheid gekopieerd heeft van een legger. Dat laatste – het kopiëren van een legger – is net zo min waterdicht bewijsbaar als veel andere zaken, maar toch wel aannemelijk. Uit de tekst blijkt in elk geval dat het Latijn van een schriftelijk voorbeeld is gekopieerd, en wel

door iemand die er amper kennis van had. Vooral springt de bovengenoemde fout met de afkorting 'Podo noster' in het oog, maar er zijn meer typische leesfouten die een gebrekkige kennis van het Latijn verraden. Een ervan is te vinden op fol. 60r/2, waar het incipit 'Hec est hereditas' vervormd is tot 'Hec oft hereditas', uitgelokt door de verwarring van de hoge s met een f, en wederom met een verlezing van de e als o. Op fol. 32r is ruimte voor een incipit openge-laten, dat wellicht onleesbaar of onbegrijpelijk was: 'Daer na singtmen opden vierden saterdach inde vesperen de ant. ... ende de coll. *Deus qui nos.*' Ook de spelling 'Pentthatencium Moysi' voor de Pentateuch (fol. 32v/20-21) wijst op onvoldoende kennis van het Latijn.

Het Nederlands is trouwens eveneens wat problematisch, alhoewel de kopiïste deze taal goed beheerst moet hebben. Meer dan eens vindt er een verdubbeling van een of meer woorden plaats, soms op een bladzijvergang,³⁰ maar lang niet altijd.³¹ Op een aantal plaatsen is een *Augensprung* te vinden.³² Er zijn verschillende fouten die de betekenis van de tekst zodanig aantasten, dat hij alleen nog te begrijpen is na vergelijking met een andere premonstratenzer ordinarius. Een voorbeeld hiervoor is te vinden op fol. 103v:

In Exultacione sancte Crucis singtmen den selven sanck vander Invencio, [sonder] de antiffenen op deerste vesperen ende sonder de antiffen int ewangelie ende oec inde laudes, maer de responsorie ende antiffen termineert men sonder Alleluia.

Het woordje 'sonder' moet hier toegevoegd worden, zoals blijkt uit een vergelijking met Lefèvres editie waar 'In exaltatione sancte Crucis cantatur cantus de inventione *exceptis* antifonis (...)' staat;³³ dat is de enige manier om de zin goed te laten lopen.

Bovengenoemde fouten maken het ondenkbaar dat de kopiïste zelf de vertaling vanuit een Latijnse ordinarius gemaakt heeft; daarvoor was haar kennis van het Latijn beslist onvoldoende. Dat, samen met het feit dat het handschrift duidelijke kopieerfouten bevat, maakt het waarschijnlijk dat Arsenal 8228 een kopie is van een middelnederlandse legger.³⁴ Toch roept dat ook weer wat vragen op, namelijk over hoe die legger eruit moet hebben gezien: bevatte die dan

³⁰ Fol: 141r/22-23 – 141v/1: 'Ende als hem de priester de benedictie heeft ghegheven, soe sal hem de priester (141v) heeft ghegheven, soe sal hem de priester (...)'.

³¹ Fol. 15v/1-2: '(...) ende niet dat graduael dat graduael dat voerde epistel ghesongen wort'.

³² Bijvoorbeeld op fol. 57r/2-3, waar na 'Agius ende' de woorden 'weder knielende' zijn doorgestreept; deze horen pas te volgen na het volgende 'Agius ende' twee regels verderop.

³³ LEFÈVRE: *L'Ordinaire de Prémontré* 99.

³⁴ Deze vraag is tijdens de werkgroep van 2000-2001 meerdere malen opgekomen en uiteindelijk niet beantwoord; dit is verwoord in de syllabus *Handschrift Parijs, Bibliothèque de l' Arsenal 8228* op p. 9-10 en 168.

net zo slecht Nederlands, net zo veel kromme zinnen? Of heeft de kopiïste gewoon heel slordig overschrijfwerk geleverd?

Hoe dan ook, het is duidelijk dat de zusters zich veel moeite getroost hebben om een taak te volbrengen waarvoor ze eigenlijk niet helemaal toegerust waren. Dat maakt deze *ordinarius* tot een wonderlijk document. Als de oudste Nederlandse *ordinarius* ontstaan rond 1500, markeert dit handschrift met al zijn onvolkomenheden het kruispunt van verschillende wegen op het grensvlak van Middeleeuwen en moderne tijd. De Latijnse liturgie heeft in de vrouwenkloosters stevig voet aan de grond – immers, de mis en de getijden worden alle volgens dit stramen gevierd. Tegelijk zien we de emancipatie van de volkstaal, niet als liturgische taal maar wel als schrijftaal, die voor vrouwen immers een uiterst belangrijke stap vormde in het proces naar alfabetisering. We zien het onvolmaakte Nederlands en het zwaar gebrekkige Latijn – je zou kunnen zeggen dat de Brabantse zusters een voorschot nemen op de scholing die voor vrouwen in die tijd nog niet gewoon was. En terwijl ze enerzijds heel precies bij de tekst blijven, daar waar de Friese priester een halve eeuw later de tekst wat meer interpreteert en aan de omstandigheden aanpast, willen ze de tekst toch ook toespitsen naar hun locale situatie: in de marge schrijven ze: hier doen we het zó. Op dit tijdsgewricht profileren de zusters zich met een type handschrift dat mannen niet hebben: de volkstalige *ordinarius*.

Summary

This article focuses on a type of manuscript that turns up in the late Middle Ages and is relatively scarce: the ordinal in the vernacular. From the Low Countries only five of these books are known. A close reading of the oldest of them, an ordinal for Premonstratensian nuns written around 1500, gives us an insight in their everyday world.

Dr. Ike de Loos is musicoloog en specialiseerde zich in middeleeuwse eenstemmige en vroege meerstemmige zang uit de Lage Landen. Zij werkt als onderzoeker op het Huygens Instituut, Den Haag aan een editie van het Gruuthuse-handschrift en is coördinator van het Liturgisch Instituut, Tilburg; tevens geeft ze les op het Fontys Conservatorium in Tilburg.

Email: ikedeloos@gmail.com, liturgischinstituut@uvt.nl